
ТЕМА 17

КРИМІНАЛІСТИЧНА ТАКТИКА ПІДГОТОВКИ І ПРОВЕДЕННЯ ДОПИТУ

- § 1. *Поняття про допит, його види і значення.*
- § 2. *Підготовка до допиту.*
- § 3. *Загальні положення тактики допиту свідків і потерпілих, підозрюваних та обвинувачених.*
- § 4. *Тактика допиту при виявленні неправдивих свідчень.*
- § 5. *Особливості тактики допиту неповнолітніх.*
- § 6. *Тактика інших видів допиту.*
- § 7. *Фіксація ходу та результатів допиту.*

§ 1. Поняття про допит, його види і значення

У системі правоохоронних органів, зокрема в слідчій практиці, найпоширенішим способом отримання інформації є допит.

Допит при розслідуванні – це процес отримання показань від особи, яка володіє певною інформацією, що має значення для розслідуваної справи. Проведення цієї складної слідчої дії, вимагає від слідчого високої загальної та професійної культури, глибокого знання людей, їх психології, майстерного володіння тактико-криміналістичними прийомами. Мета допиту – отримати повні та об'єктивно відображаючі дійсність показання, що є джерелом доказів, а наявні в них фактичні дані – доказами. Для підозрюваного та обвинуваченого показання є ще й засобом захисту від підозр, що виникли проти них, або пред'явленого обвинувачення.

Складність допиту полягає, по-перше, в тому, що слідчому здебільшого протистоїть людина, яка не бажає говорити правду чи навіть не хоче давати жодних показань, або навпаки, у показаннях людини, яка щиро прагне повідомити слідчому все відоме їй по справі, можуть бути помилки, перекру-

чення, домисли, які при допиті належить своєчасно виявити і взяти до уваги при оцінці та використанні свідчень.

У ході допиту допитуваний передає слідчому інформацію про розслідувану подію, її обставини та пов'язаних з нею осіб. Процес формування цих показань – від відтворення до передачі інформації – носить психологічний характер. При цьому на психіку людини впливають численні об'єктивні та суб'єктивні фактори, дія яких неминуче позначається на повноті та об'єктивності свідчень. Такими об'єктивними факторами, що перешкоджають відтворенню розслідуваної події є несприятливі погодні умови спостереження, віддаленість очевидця від місця події, швидкоплинність цієї події тощо. Існують сприятливі для спостереження фактори – задовільна освітленість, близькість до об'єкту, тривалість спостереження та ін., вони дають можливість отримати більш точну інформацію про подію.

Суттєво впливають на відтворення події і суб'єктивні фактори: перебування людини у стані сильного збудження, страху, втоми чи в нормальному стані; зосередженість, розсіяність, відсутність чи наявність зацікавленості очевидця до спостереження тощо. Дію об'єктивних і суб'єктивних факторів досліджує судова психологія. Слідчий повинен добре засвоїти основні положення цієї науки.

Запорукою успішного допиту є чітке усвідомлення того, яку інформацію, за допомогою яких прийомів і засобів слід отримати від допитуваного. Коло тих обставин, які слідчий планує з'ясувати шляхом допиту, складає *предмет допиту*. До предмету допиту належать: обставини, пов'язані з власне подією злочину (спосіб, місце скоєння, час, наслідки та ін.); обставини, які встановлюють або заперечують вину окремих осіб; обставини характеру і розміру збитків, заподіяних злочином. До предмету допиту також можуть входити обставини, що сприяли скоєнню злочину. Взагалі предметом допиту можуть виступати всі обставини, що мають значення для з'ясування істини у розслідуваній справі.

Предмет допиту залежить як від процесуального статусу допитуваного, так і від того, якою інформацією він володіє. Залежно від процесуального статусу допитуваного розрізняють такі види допиту:

- свідка;
- потерпілого;
- підозрюваного;
- обвинуваченого;
- експерта;
- неповнолітнього.

Особливим видом допиту є допит на очній ставці. Кожен вид допиту має свою процесуальну регламентацію і специфічну тактику. Однак, існує й низ-

ка загальних положень процесуального й тактичного характеру, що застосовуються при здійсненні допитів різних видів.

Загальні положення процесуального характеру. Процесуальний порядок здійснення допиту визначає, що цю слідчу дію проводять за місцем слідства чи за місцем знаходження допитуваного і, як правило, в денний час.

Допитувані дають показання наодинці зі слідчим. Однак закон передбачає випадки, коли конче необхідна присутність захисника, педагога, законних представників чи близьких родичів неповнолітнього допитуваного.

Перед допитом слідчий повинен пересвідчитись в особі допитуваного; з'ясувати відомості анкетного характеру, розтлумачити його права, обов'язки.

Допит розпочинається з пропозиції допитуваному розповісти **все**, що відоме йому по справі, після чого слідчий починає ставити запитання.

Показання допитуваного заносять до протоколу від першої особи і якомога дослівніше. У разі необхідності у протоколі фіксують не тільки відповіді допитуваного, а й поставлені запитання.

Після дачі показань допитуваному, надають можливість написати свої свідчення власноручно; втім, він може і не скористатись цією можливістю. По закінченню допиту протокол пред'являється допитуваному для прочитання чи на його прохання зачитується слідчим. Правильність запису свідчень засвідчують підписами допитуваного та слідчого.

Загальні положення тактики допиту. До загальних положень тактики допиту належать активність; цілеспрямованість; об'єктивність і повнота; а також при допиті необхідно враховувати особисті індивідуальні особливості допитуваного та наявність (відсутність) ведення криміналістичного обліку. Розглянемо їх детальніше.

Активність допиту. Слідчий повинен утримувати ініціативу на допиті, вміло використовувати для досягнення мети необхідні тактичні прийоми, чітко дотримуючись при цьому вимог закону. Він не звичайний реєстратор повідомлених йому відомостей, а й керівник слідчої дії. Допит осіб, що ухиляються від дачі правдивих свідчень, повинен носити наступальний характер: за допомогою законних засобів і можливостей слідчий повинен прагнути до отримання правдивих свідчень.

Цілеспрямованість допиту. Допит проводять за попередньо продуманою концепцією, для отримання конкретної, а не будь-якої різноманітної інформації. Цілеспрямованість забезпечується наявністю у слідчого чіткого уявлення про предмет допиту і прагненням досягнути поставленої мети.

Об'єктивність і повнота допиту. Полягає в тому, що слідчий не має права за власним бажанням скоротити отримані свідчення; змінювати їх відповідно до власних уявлень про хід подій; нав'язувати допитуваному ці уявлення.

Об'єктивність допиту гарантується тим, що закон забороняє ставити допитуваному навідні питання. А гарантія повноти – у вимозі якомога точнішого, дослівного викладу свідчень допитуваного. Успіх допиту залежить від того, наскільки повно слідчий візьме до уваги і використає при допиті індивідуальні та особисті особливості допитуваного: його темперамент, звички, культурно-освітній рівень, професійні установки, світогляд та ін. Без такого врахування неможливо встановити психологічний контакт з допитуваним, а це –неодмінна умова процедури.

Під психологічним контактом розуміють створення такої атмосфери допиту, при якій допитуваний проймається повагою до слідчого, розумінням його завдань, усвідомлює власний обов'язок сприяти своїми свідченнями з'ясуванню істини.

Враховувати психологічні особливості допитуваного потрібно і при виборі тактичних прийомів допиту. Допит певної особи може відбуватися один або кілька разів, з метою здобути основні показання або уточнити, доповнити уже наявні. Залежно від цього розрізняють такі допити:

- початковий;
- повторний;
- додатковий.

На *початковому допиті* предмет, як правило, з'ясовують цілком. Однак є випадки, коли з тактичних міркувань слідчий навмисне не торкається тих чи інших обставин, оскільки їх з'ясування пов'язане з попереднім проведенням інших слідчих дій.

Повторний допит проводять для з'ясування всіх або певних обставин, з приводу яких допитуваний вже давав свідчення на попередньому допиті. Повторний допит має на меті:

- деталізувати, уточнити раніше отримані свідчення;
- отримати повторні свідчення для порівняння їх із початковими;
- виявити у них можливі протиріччя;
- схилити допитуваного до зміни зайнятої ним неправильної позиції – отримати від нього правдиві свідчення.

На відміну від повторного, *додатковий допит* – це процес отримання свідчень про ті обставини справи, що не обговорювались на попередніх допитах. Його головне завдання – поповнити додатковою інформацією уже отримані свідчення. Тому додатковий допит може будуватися за схемою: запитання – відповідь, тобто без вільної розповіді допитуваного.

§ 2. Підготовка до допиту

Як і будь-яка інша слідча дія, допит потребує ретельної підготовки, до якої входять три основні складові етапи:

- інформаційне забезпечення допиту (збір початкових даних для допиту);
- тактичне забезпечення допиту;
- технічне забезпечення допиту.

Розглянемо перелічені вище складові етапи підготовки до допиту. **Інформаційне забезпечення допиту** – це неодмінний елемент підготовки до допиту, що великою мірою визначає його успіх і ефективність. Інформація для допиту за своїм змістом і джерелом неоднорідна. Серед неї, перш за все, необхідно виділити ту, що стосується предмета допиту.

При підготовці до допиту слідчий повинен визначити коло обставин, по відношенню до яких потрібно отримати свідчення допитуваного. Якщо уявлення про це не буде сформоване, допит втратить цілеспрямованість: у свідченнях з'являться як прогалини, так і зайві дані, не дотичні до справи.

Слідчий вивчає матеріали справи з оглядом на запланований допит. При цьому робить виписки з матеріалів чи замітки про те, на яких сторінках містяться потрібні для допиту відомості, систематизує їх відповідно до питань, що виносяться на допит. Особливо старанно опрацьовують дані, що стосуються питання про обвинувачення особи у скоєному злочині (при підготовці до допиту обвинуваченого), а також інформацію про особу обвинуваченого (при підготовці до допиту потерпілих і свідків).

Інформацію, що стосується предмету допиту, можна отримати і з оперативних джерел. Але використовувати її на допиті слід з дотриманням спеціальних правил, адже вони мають не доказове, а лише орієнтуюче значення.

Обсяг даних про особу допитуваного залежить від процесуального статусу особи, обставин справи, предмету запланованого допиту, значення свідчень конкретної особи. Особливої уваги потребує вивчення особи обвинуваченого, оскільки це необхідно не тільки для проведення успішного його допиту, а й для розслідування в цілому, а також для правильного вирішення справи в суді, подальшої роботи з виправлення та перевиховання засудженого.

Знання особи допитуваного допомагає слідчому передбачити, якою буде лінія його поведінки на допиті та виробити адекватну тактику допиту. Якщо допит передбачається складний, пов'язаний із з'ясуванням широкого кола обставин, складається письмовий його план.

Однак підкреслимо, що неможливо завчасно передбачити всі питання, що можуть виникнути на допиті – завчасно плануються тільки найпосутніші

питання, а також ті, для яких важливе значення має словесне формулювання, якщо вони, приміром, впливають з оперативних даних, що повинні залишитися невідомими для допитуваного.

Розробка питань, що можуть бути поставлені допитуваному, є важливою проблемою тактики допиту. Ці питання різноманітні за характером, психологічною природою, обсягом тощо, тому для них розроблена спеціальна класифікація. Отож розрізняють такі *різновиди питань, що виносяться на допит*:

- | | |
|------------------|----------------|
| 1) доповнюючі; | 4) контрольні; |
| 2) уточнюючі; | 5) викриваючі; |
| 3) нагадувальні; | 6) навідні. |

Доповнюючі. Мета цих питань – поповнити вже отримані показання, ліквідувати прогалини по цій справі. Вони можуть бути спрямовані на деталізацію обставин, наприклад: «Ви сказали, що були в кіно. Який фільм Ви дивилися? Чи були Ви у кінозалі до кінця сеансу?»

Нагадувальні. Ці питання відновлюють спогади допитуваного, викликають певні асоціації, що допомагає йому згадати, оживити ті факти, що цікавлять слідчого, важливі для слідства. Нагадувальних питань ставлять кілька – так, щоб вони сприяли процесу послідовного пригадування забутого.

Уточнюючі. За допомогою цих питань деталізують свідчення, але найчастіше – конкретизують і уточнюють наявні відомості. Наприклад: «Ви показали, що ніж лежав біля трупа. Уточніть, з якого боку і на якій відстані від трупа лежав ніж?»

Навідні. Ці питання володіють великою впливовою силою. Вони нав'язують допитуваному думку слідчого – зорієнтовують на конкретні потрібні відповіді, які хотів би слідчий. У формулюванні навідних питань уже міститься відповідь, тому вони заборонені законом, оскільки сама постановка таких питань заважає з'ясувати істину при розслідуванні справи. Наприклад, питання, в якому міститься відповідь: «Чи був на Коваленку в той вечір сірий плащ із блискучими металевими гудзиками?».

Викриваючі. Питання мають на меті виявити й викрити у свідченнях допитуваного очевидної для слідчого неправди. Їх постановка пов'язана з пред'явленням допитуваному достовірних, незаперечних доказів, які суперечать його свідченням і не викликають жодних сумнівів.

Контрольні. Такі питання служать для перевірки наявних свідчень або отримання даних для такої перевірки. Наприклад: «На підставі чого Ви стверджуєте, що всі розказані Вами події трапилися 3 листопада 2004р.?»

Формулювання контрольних питань повинні бути такими, щоб виключалася можливість односкладної відповіді (типу «так» і «ні»).

Усі питання, незалежно від їхнього типу, повинні бути чіткими, конкретними, зрозумілими для допитуваного і стосуватися предмету допиту. При цьому, велике значення має їх логічна послідовність і обґрунтованість.

Тактичне забезпечення допиту.

Отримання необхідних свідчень на допиті великою мірою зумовлюється його тактичним забезпеченням, що передбачає:

- планування допиту;
- вибір тактичних прийомів;
- підготовку доказів, які, можливо, треба буде пред'явити допитуваному;
- вирішення питання, в який момент допиту і які докази можуть знадобитися;
- підбір доказів у потрібному порядку;
- завчасне обдумування заходів, спрямованих на забезпечення збереження доказів при пред'явленні;
- вибір місця для їх зберігання до пред'явлення;
- вибір моменту та місця допиту;
- визначення способу виклику на допит;
- технічне забезпечення допиту.

До одного з найбільш важливих тактичних прийомів належить вибір моменту та місця допиту. Момент допиту вибирають, зважаючи на такі реалії: важливість відомостей, якими, за припущенням слідчого, володіє допитуваний; процесуальний статус цієї особи, її роль у розслідуваному злочині; зв'язки з іншими особами, що підлягають допиту по справі та ін. Стосовно деяких категорій допитуваних момент допиту визначається законом: затриманого чи арештованого підозрюваного слід допитати протягом 24 год. з моменту затримання чи арешту, а звинуваченого — відразу з пред'явленням обвинувачення.

На вибір моменту допиту впливають і вибрана слідчим послідовність допиту певних осіб, і інтереси збереження слідчої таємниці, і сила та характер переживань, що зазнали допитувані в момент події. Так, не рекомендується допитувати осіб, що знаходяться в стані сильного хвилювання, незібраності, пригніченості, крім виключних випадків, коли відкладення допитування неможливе. Наприклад, важко травмований, якому лікарі приписали летальний кінець, прийшов до пам'яті.

Вагомою у тактиці допиту є й проблема його місця. Її розв'язання у кожному конкретному випадку залежить від слідчої ситуації. Та слідчий завжди повинен керуватися вимогами, що висувуються до обстановки допиту: обране місце повинно бути зручним для проведення цієї слідчої дії; сприяти встановленню необхідного психологічного контакту з концентрацією уваги на предметі допиту; забезпечувати збереження слідчої таємниці. Бажано, щоб

у кімнаті, де проходить допит, у цей час не знаходилися зайняті своїми справами інші слідчі, а тим паче – сторонні особи. На столі у слідчого не повинні лежати ніякі зайві предмети; телефон слід відключити, якщо його використання не передбачено планом допиту.

Для визначення способу виклику на допит, Законом передбачена певна низка способів такого виклику: телефоном, телеграмою, повісткою, приведенням. Слідчий вибирає той спосіб, який у певній ситуації найбільш сприятиме встановленню психологічного контакту з допитуваним, збереженню в таємниці від інших осіб самого факту виклику та проведенню допиту в потрібний час і в потрібному місці.

Технічне забезпечення допиту. Перед допитом слід підготувати приміщення, де він проводитиметься, бланки протоколів, папір, письмове приладдя; забезпечити присутність стенографіста, якщо передбачено стенографування. Також перевіряють на справність комп'ютер, засоби магнітного запису, диктофони. Якщо у слідчому апараті є диктофонний центр, пересвідчуються у його готовності приймати інформацію. І нарешті, забезпечують необхідні транспортні засоби та охорону у разі доставки допитуваного на місце допиту.

§ 3. Загальні положення тактики допиту свідків і потерпілих, підозрюваних та обвинувачених

Найпоширенішим серед видів допиту є допит свідків: без перебільшень можна твердити, що при розслідуванні будь-якого злочину виникає необхідність у ньому. Предметом допиту свідків є обставини, що підлягають з'ясуванню по справі, в тому числі й ті, що стосуються осіб обвинуваченого та потерпілого, взаємин свідків із ними.

Свідком може виступати: будь-яка особа, яка здатна адекватно сприймати обставини, що мають значення для справи, і дати про них правдиві свідчення. Це може бути як безпосередній очевидець події злочину, так і той, хто знає про неї зі слів інших осіб чи з документів.

Виняток складає лише захисник обвинуваченого, якого не можна допитувати за обставинами справи, що стали відомими йому в зв'язку з виконанням обов'язків захисника.

Вік, з досягненням якого особа може бути допитана як свідок, законом не встановлений. Однак доводиться зважати на те, що здатність малолітнього чи неповнолітнього свідка сприймати і свідчити про подію залежить (окрім вищезгаданих загальних факторів) від ступеня його розвитку, часом своєрідного розуміння ним подій. І це необхідно враховувати при оцінці свідчень дитини чи підлітка.

Потерпілий – особа, якій завдано моральної, фізичної чи майнової шкоди.

Отож, потерпілий зацікавлений у результаті (наслідку) розслідування, адже злочином були порушені його законні права та інтереси. Його як свідка можна допитати про будь-які обставини, що підлягають доведенню по справі, у тому числі й про взаємини з обвинуваченим. Однак при цьому слід пам'ятати про згадану вище зацікавленість потерпілого, а також про можливість його помилкового сприймання фактів (через пережиту небезпеку тощо). І на це доводиться зважати при оцінці свідчень потерпілого.

До речі, зазначені вище тактичні підходи відрізняють допит потерпілого від допиту свідка. У решті ж їхні тактичні підходи настільки близькі, що дають підстави для єдиного розгляду.

Допит свідків і потерпілих поділяється на чотири етапи:

- 1) встановлення психологічного контакту з допитуваним;
- 2) вільна розповідь допитуваного;
- 3) постановка питань допитуваному;
- 4) ознайомлення допитуваного з протоколом допиту і фонограмою.

Встановлення слідчим контакту з допитуваним, як вже зауважувалося, є необхідною передумовою досягнення мети допиту. На встановлення такого контакту впливають обстановка допиту, поведінка слідчого, вміння володіти собою, його тон, навіть зовнішній вигляд.

Велике значення має також форма попередження допитуваного про відповідальність за відмову від дачі свідчень і за дачу неправдивих свідчень. До виконання цієї вимоги закону не можна підходити шаблонно. Попередньо вивчивши особу допитуваного, прогнозуючи його поведінку, слідчий вибирає форму попередження: від суворо офіційного, з акцентом на можливу відповідальність перед законом, до обережного роз'яснення вимог закону, з підкресленням того, що вони стосуються до всіх свідків і потерпілих, а попередження не обумовлене недовірою до допитуваного.

Щоб встановити контакт з допитуваним, можна використати бесіду, яку проводить слідчий при заповненні анкетної частини протоколу допиту. При цьому слідчий може виходити за межі протоколу – цікавитися не тільки анкетними, а й іншими даними про допитуваного: його оточенням, умовами життя і роботи, психофізичними якостями тощо. Таким чином, у процесі встановлення контакту слідчий отримує і додаткову інформацію про особистість допитуваного.

Далі слідчий пропонує допитуваному розповісти **все**, що відомо йому по цій справі. З цього моменту починається наступний, другий етап допиту.

Вільна розповідь. Це виклад допитуваного відомих йому фактів у тій послідовності, яку він обрав особисто або яка рекомендована слідчим. Цей етап допиту є необхідним з таких причин:

а) слідчий не завжди точно уявляє, якими даними і в якому обсязі володіє свідок чи потерпілий. При вільній розповіді допитуваний може повідомити слідчому таку інформацію, яку слідчий і не передбачав здобути;

б) виклад може відбуватися у зручній для допитуваного послідовності, що полегшує пригадування фактів, сприяє їх повному відтворенню.

Втім, слідчий може рекомендувати допитуваному певну послідовність викладу, але до цього вдаються в основному тоді, коли передбачаються свідчення по великій кількості епізодів чи обставин і сам допитуваний вагається у виборі послідовності розповіді;

в) вільна розповідь допомагає слідчому скласти комплексне уявлення про стосунки допитуваного з іншими особами, що проходять по справі, передбачити поведінку допитуваного на розслідуванні, визначити ступінь його фактичної обізнаності в обставинах розслідуваної події.

При вільній розповіді, слідчий не повинен перебивати допитуваного репліками чи запитаннями. Подібні втручання можуть збити допитуваного, порушити хід його думки, і як наслідок – заплутати показання, спричинити пропуски найважливіших для справи даних. Тільки тоді, коли слідчий впевнений, що допитуваний дуже відхилився від предмету допиту і таке відхилення не потрібне для пригадування справді суттєвих фактів, що цікавлять розслідування, він може запропонувати триматися ближче до суті справи.

Під час вільної розповіді не рекомендується фіксувати показання допитуваного протоколом: це неминуче призводить до перерв у розповіді, відволікає його, послаблює зусилля пригадати ті чи інші реалії, порушує виниклі асоціативні зв'язки. Натомість слідчому варто робити певні нотатки: міркування, що виникли у нього під час вільної розповіді; вловлені пропуски у ній; питання, що потрібно поставити допитуваному та ін.

Допитуваний повинен постійно відчувати уважність, з якою слідчий слухає його розповідь, зацікавленість у цих свідченнях. Це закріпить у його свідомості важливість виконаного ним громадянського обов'язку, наданої допомоги розслідуванню і стане додатковим стимулом до дачі правдивих свідчень.

Після закінчення вільної розповіді, яка зазвичай не вичерпує предмета допиту, слідчий переходить до третього етапу – **постановки питань допитуваному**. На цьому етапі допиту він поповнює та уточнює отримані свідчення, допомагає свідку чи потерпілому згадати забуті обставини, виявляє нові факти, що не згадувалися у вільній розповіді, здобуває контрольні дані, необхідні для перевірки свідчень.

Якщо отримані показання, за оцінками слідчого, є неправдивими, то на цьому етапі він повинен: або допомогти виправити допущені помилки (при ненавмисному введенні в оману), або виявити та викрити його навмисно неправдиві свідчення, або спонукати до чесного співробітництва зі слідством і дати правдиві показання.

З метою поживити пам'ять свідка чи потерпілого (ці прийоми можуть використовувати також при допиті підозрюваного чи обвинуваченого, який широ прагне згадати певні обставини), застосовують такі тактичні прийоми допиту:

- допит з використання асоціативних зв'язків;
- допит на місці;
- повторний допит.

В основі цього прийому – використання психологічного механізму асоціації. Йдеться про виникаючий у досвіді індивіда закономірний зв'язок між двома відчуттями, уявленнями, думками тощо, коли поява у свідомості одного з них, що добре зберігся, викликає появу іншого – об'єкта пошуку. Щоб встановити такий асоціативний зв'язок і відновити у пам'яті допитуваного сприйняту подію, слідчий ставить йому питання. Вони стосуються не безпосередньо об'єкта пошуку, а суміжних з ним фактів – асоціацій, що виникли, виводять на встановлення об'єкта пошуку.

Допит на місці – це різновид допиту з використанням асоціативних зв'язків. Але їх виникненню сприяє не поставлене слідчим питання, а повторне сприймання допитуваним обстановки, в якій проходила розслідувана подія. Допит на місці не слід плутати з іншою слідчою дією – перевіркою та уточненням свідчень на місці, про яке йтиметься далі. Допит на місці – це, власне, звичайний допит, але проводиться він не в кабінеті слідчого і не за місцезнаходженням свідка, а на місці події. Місце допиту слідчим при цьому не оглядається, зіставлення свідчень з обстановкою на місці не проводиться.

Схожим з допитом на місці є прийом поживлення асоціативних зв'язків: допитуваному пред'являють для повторного сприймання ті чи інші предмети, пов'язані з обставинами, що цікавлять слідство. Такі предмети можуть стимулювати пригадування забутого: їх вигляд викликає у свідомості допитуваного потрібні асоціації, що згодом приведуть до пригадування об'єкта пошуку.

Повторний допит. При повторному допиті допитуваний може пригадати пропущені чи забуті ним при першому допиті факти. Це пояснюється психологічним явищем *ремінісценції*, під яким розуміють посилення в пам'яті смислових зв'язків при повторному відтворенні.

Таким чином, *ремінісценція* – це відтворення того, що спершу було тимчасово забуто, тобто це відтворення при повторному допиті упущення (провалу) в пам'яті якогось епізоду. Наприклад, пригадування певних епізодів події, які відбувалися раніше.

Як показали досліди, приблизно 40 % випадків повторного відтворення було повнішими перших, тобто спостерігалось явище ремінісценції. Однак це не означає, що практика повторних допитів повинна стати суворим пра-

вилом. Зі сказаного випливає, що, по-перше, повторний допит може послужити цілям пригадування забутого, по-друге, не слід підозрювати допитуваного в неправдивості свідчень, якщо при повторному допиті він розповість факти, що раніше не були викладені.

На повторному допиті варто вдаватися до прийому допиту з використанням асоціативних зв'язків. Крім того, можна проводити ознайомлення допитуваного зі свідченнями інших осіб, але в необхідному обсязі про ті ж обставини, а іноді – й очну ставку, але до неї слід добре готуватися.

Допит підозрюваного чи обвинуваченого має не лише особливе значення, але й надзвичайну відповідальність, оскільки він є не тільки джерелом доказів, а й одночасно способом захисту від пред'явленого обвинувачення. Сам зміст їх свідчень визначає оцінку скоєного, яку необхідно всебічно усвідомити для подальшого ефективного здійснення заходів з виправлення та перевиховання злочинця.

Підготовка до допиту обвинуваченого і раніше засудженого за інші злочини має певні особливості. Зрозуміло, що обвинувачений уже заздалегідь знає процесуальну процедуру допиту та свої права; йому можуть бути відомі і деякі прийоми тактики допиту. Все це необхідно враховувати при підготовці запланованого допиту. Надійним орієнтиром для слідчого при цьому можуть стати дані, взяті з архівних кримінальних справ: про поведінку обвинуваченого на допитах при розслідуванні попередніх злочинів; особистість і зв'язки; реакцію на пред'явлення викривальних доказів; хитрощів, до яких удавався він для дезорганізації слідства, маскуванню скоєного, зменшення міри вини та ін.

Як і допит свідків чи потерпілого, допит підозрюваного чи обвинуваченого, окрім специфіки підготовки до нього, включає у себе тіж самі етапи, але з деякими особливостями, розглянемо їх.

1-й етап. *Встановлення психологічного контакту з допитуваним.* Специфіка цього етапу полягає в тому, що людина, яка вперше скоїла злочин, нерідко розкаюється в ньому і ще до допиту відчуває докори совісті, почуття сорому, каяття. Вбачаючи у особі слідчого людину, сповнену співпереживанням і готову неупереджено з'ясувати істину, обвинувачений проймається довірою до нього, усвідомлює, що щире визнання своєї вини та правдива розповідь про неї стане пом'якшуючою обставиною. Ідея двосторонньої зацікавленості в дачі обвинуваченим правдивих свідчень є основою встановлення контакту між слідчим і допитуваним у таких випадках.

Важливу роль у встановленні контакту з обвинуваченим відіграє й емоційний стан слідчого, його настрій, вибраний тон допиту. Неупередженість, якою повинен керуватися слідчий, не тотожна байдужості. Криміналістика твердить: гнів і зневага, які відчуває слідчий при допиті злочинця, – закономірні почуття. Отож, постає питання про форму їх прояву – неприпу-

стимість принижень обвинуваченого, грубості, образ. Рівний, спокійний тон – один з тактичних прийомів, який застосовують найчастіше тоді, коли обвинувачений намагається спеціально загострити обстановку допиту, створити конфліктну ситуацію.

В інших випадках слідчий має право, в певних межах, користуватися всією гамою інтонацій, а в разі необхідності – й підвищеним тоном. Прояви слідчим свого власного ставлення до обвинуваченого та його злочину у жодному разі не заважають встановити потрібний контакт, більше того – активно сприяють їх взаєморозумінню. Адже допитуваний спілкується не із сухим чиновником, а живою людиною, яка не лише глибоко реагує на службові проблеми, але й спроможна зрозуміти обвинуваченого.

Більш складним (утрудненим) може бути встановлення контакту з обвинуваченим, налаштованим давати свідомо неправдиві свідчення, до того ще й раніше засудженим. Інколи в такій конфліктній ситуації контакт встановити так і не вдається – допит набуває характеру протиборства. У цьому разі психологічне завдання слідчого – нав'язати обвинуваченому повагу до суперника, почуття безнадійності обманути слідство. І це вже буде перший крок до встановлення контакту і спонукання обвинуваченого до дачі правдивих свідчень.

2-й етап. *Вільна розповідь допитуваного.* Вільній розповіді обвинуваченого передуює поставлене слідчим питання про те, **чи визнає він себе винним** у пред'явленому йому обвинуваченні. Вільна розповідь, по суті, і починається з відповіді обвинуваченого на це питання.

Обвинувачений може визнати себе винним цілком, частково або взагалі не взяти на себе вину, що не є абсолютним критерієм для оцінки його подальших свідчень. Визнання вини не означає правдивість свідчень, як і невизнання вини – їх неправдивість.

Допит обвинуваченого, який цілком визнав свою вину, зазвичай носить безконфліктний характер, за винятком випадків навмисної самообмови чи спроби приховати від слідства чи применшити вину когось зі співучасників.

Однак така безконфліктність не означає, що роль слідчого зводиться при цьому лише до фіксації викладених обвинуваченим свідчень. Адже обвинувачений повинен дати детальні свідчення про всі обставини, що підлягають доказуванню по справі, а не про загальні заяви про винність і характер скоєного злочину. Активно ведучи безконфліктний допит, слідчий повинен отримати детальні відомості не тільки про сам злочин, а й про його причини, мотиви, підготовку, обставини, що сприяли скоєнню злочину, способи укриття слідів тощо.

Послідовність вільної розповіді підозрюваного чи обвинуваченого може бути різноманітною. При хронологічній послідовності викладення, вона по-

чинається з обставин, що передували злочину, і ведеться до настання злочинного результату й подальших дій допитуваного. Якщо вибрана логічна послідовність викладу обставин, то спершу розглядають причини скоєння тих чи інших дій, а далі – їх наслідки (за фактами чи епізодами). Зрештою, слідчий може обрати для вільної розповіді тактичну послідовність: він пропонує обвинуваченому спочатку розповісти про факт, який, на думку слідчого, тактично слід висвітлити першим. А вже потім йтиме річ про інші факти.

Спрямовуюча роль слідчого на цьому етапі допиту має за мету не лише логічну послідовність викладу, яка є зручною для допитуваного, але й разом із тим – корисна для з'ясування обставин злочину. Без особливої необхідності слідчий не повинен перебивати допитуваного, підганяти його, висловлювати свою думку про свідчення; потрібно надати йому можливість повністю закінчити свою розповідь.

3-й етап. Постановка питань допитуваному. Після закінчення вільної розповіді слідчий ставить питання допитуваному. Вони повинні бути добре продуманими, адже відповіді на них не тільки поповнюють і уточнюють отримані свідчення, й перевіряють, підтверджують і закріплюють незаперечні докази. Це вкрай важливо тому, що зізнання обвинуваченого, не підтвержене іншими доказами, не може бути підставою для винесення обвинувального вироку. Такими контрольними відомостями можуть бути:

- посилення на осіб, свідчення яких можуть підтвердитися свідченнями обвинуваченого;
- зазначення місць, де приховані засоби вчинення злочину, викрадені цінності, документи чи інші об'єкти, а їх виявлення – переконливе підтвердження особистого зізнання;
- пригадування таких обставин, які об'єктивно підтверджують свідчення (наприклад, скандал у кінотеатрі, при якому був присутній обвинувачений; аварія на транспорті тощо), оскільки ці факти могли бути відомі допитуваному лише в тому випадку, коли він справді знаходився в цьому місці.

Питання, які ставлять обвинуваченому, формулюють так, щоб уникнути передбачуваної відповіді чи простого підтвердження, заперечення. Також з великою увагою слід поставитись і до визначення порядку послідовності поставлених питань, оскільки вони повинні розкривати логічний хід послідовності цих питань.

Закон не зобов'язує обвинуваченого давати свідчення, як і не забороняє йому давати неправдиві свідчення. Цим підкреслюється рядова роль свідчень обвинуваченого як джерела доказів. Натомість на слідчого покладається обов'язок з'ясувати істину незалежно від свідчень обвинуваченого, не відкидаючи можливість неправдивості цих свідчень. Однак слід пам'ятати, що обвинувачений, зрозуміло, найкраще знає обставини підготовки, скоєння та

приховання злочину, його мету і мотиви. Докази, що містяться у свідченнях обвинуваченого, можуть стати незамінними, а їх відсутність може позначитися на повноті розслідування. Крім того, отримання вичерпних і правдивих свідчень обвинуваченого суттєво прискорює розслідування, бо з них слідчий дізнається про існування інших джерел доказів і, таким чином, не витрачає на їх розшук сили і час. Все це в своїй сукупності визначає завдання, яким є не тільки виявити неправду як спосіб протидії слідчому, а й побороти відмову допитуваного від дачі свідчень.

4-й етап. *Ознайомлення допитуваного з протоколом допиту і фонограмою* є завершальним етапом допиту, який за своєю структурою, формою ведення, метою та завданням, такий же, як для свідків і потерпілих (див. § 7. Фіксація ходу та результатів допиту).

Під час допиту обвинуваченого та підозрюваного слідчому доводиться з'ясувати ряд складних питань, що пов'язані з відмовою давати свідчення. Для цього криміналістичною тактикою допиту спеціально розроблені прийоми подолання відмови від дачі свідчень, до яких належать:

- переконання обвинуваченого у помилковості його позиції;
- використання факту дачі свідчень іншими співучасниками злочину;
- використання суперечностей (протиріч) між інтересами співучасників.

Щоб переконати обвинуваченого у помилковості його позиції та змусити змінити її, слідчий повинен роз'яснити йому, до яких наслідків приведе його відмова давати свідчення. А вони такі: затримання розслідування; ускладнення визначення реальної міри вини співучасників; неможливість встановити обставини, що пом'якшують вину або звільняють від покарання.

Крім того, спонукати обвинуваченого дати свідчення може бути повідомлення про те, що співучасники вже дали свідчення. Однак цей факт може виявитися маловпливовим. Тоді варто повідомити обвинуваченому (зрозуміло, якщо це правда), що співучасники викрили його у скоєному злочині. Але знайомити допитуваного зі змістом свідчень співучасників до дачі ним своїх дійсних свідчень не потрібно.

Нарешті, поштовхом до зміни обвинуваченим зайнятої позиції може стати побоювання запізнитися із зізнанням: слідчий повинен його переконати, що вигідніше дати свідчення швидше, ніж решта співучасників, принаймні не останнім.

Вище ми більшою мірою акцентували увагу на тактиці допиту обвинуваченого. Щодо тактики допиту підозрюваного, то вона особливо не відрізняється від тактики допиту обвинуваченого, хоч і має деяку специфіку. Це пояснюється тим, що наявні у слідчого відомості про особу підозрюваного, зазвичай менші, ніж про особу обвинуваченого. Також при допиті підозрюваного, у слідчого бракує вагомих доказів. Однак слідчому сприяє (особливо при пер-

шому допиті підозрюваного) фактор раптовості: допитуваного можна захопити зненацька, коли він ще не встиг продумати лінію захисту, зовсім не уявляє, якими доказами його вини володіє слідчий.

На допиті підозрюваного чи обвинуваченого не лише отримують свідчення про обставини розслідуваного злочину та про інші злочини, скоєні допитуваним, а й виконують ще одне завдання – зібрати відомості про злочини, скоєні або ж задумані іншими особами. Виконання цього завдання, яке можна назвати розвідувальним, є дуже важливим як для розкриття злочинів минулих років, так і для проведення попереджувальної роботи за матеріалами розслідування.

§ 4. Тактика допиту при виявленні неправдивих свідчень

У процесі розслідування перед слідчим нерідко постає завдання викрити неправду в показаннях як свідка чи потерпілого, так і підозрюваного чи обвинуваченого. Неправдиві показання пов'язують з різноманітними обставинами справи. Їх може давати допитуваний, розраховуючи на підтвердження фальсифікованими доказами, а також особи, яка зацікавлена в результатах розслідування справи. Допитуваний може дати неправдиві свідчення як у своїх інтересах, так і всупереч їм, наприклад, у випадку самообмови.

Мотиви для неправдивих свідчень неоднакові: вони відрізняються залежно від численних об'єктивних і суб'єктивних факторів, статусу учасника процесу тощо. Свідок, потерпілий, підозрюваний чи обвинувачений обманюють слідство з різних причин, і це питання цікаве не тільки для судової психології, а й для криміналістики. Тактика допиту окремо студіює це питання, адже розуміння природи обману сприяє його подолання.

Мотиви дачі неправдивих свідчень свідком:

- страх зіпсувати стосунки з іншими особами, які проходять по справі;
- страх помсти з боку підозрюваного, обвинуваченого, їх знайомих і родичів;
- намагання приховати свої вчинки, аморальну поведінку, боягузтво;
- бажання вигородити чи пом'якшити вину підозрюваного чи обвинуваченого в силу родинних, сімейних, дружніх стосунків чи з корисних міркувань або ж, навпаки, збільшити ступінь вини цих осіб через помсту, ревності тощо;
- помилкова оцінка своїх дій як злочинних – відтак прагнення приховати їх цілком або описати їх принципово інакше;
- небажання в подальшому виступати свідком, впізнавачем або учасником іншої слідчої дії, бути викликаним до суду та ін.

Мотиви дачі неправдивих свідчень потерпілим:

- страх помсти з боку злочинця, його рідних, знайомих;
- родинні, сімейні зв'язки зі злочинцем, дружні стосунки з ним в минулому;
- злочинний зв'язок з підозрюваним чи обвинуваченим, наприклад, спільне скоєння злочинів, що залишилися нерозкритими;
- прагнення перебільшити завдані йому злочином збитки як з почуття помсти, злості, ревнощів, так і з корисливих міркувань тощо;
- бажання применшити завдані йому злочином матеріальні збитки, щоб приховати джерело придбання втрачених цінностей;
- спроба приховати власну негідну поведінку (подружню зраду, здирництво, страх та ін.);
- скептичне ставлення до можливостей органів дізнання та слідства розкривати злочини, забезпечувати відшкодування матеріальної шкоди, особистої безпеки потерпілого.

Мотиви дачі неправдивих свідчень підозрюваним і обвинуваченим:

- бажання зменшити свою провину, понести покарання не за скоєне, а за менш тяжкий злочин або ж взагалі уникнути карної відповідальності;
- корисливі міркування: видача співучасників через помсту або з метою забезпечити власну безпеку в майбутньому;
- вигородження співучасників, пом'якшення їх вини у силу дружніх, родинних та ін. зв'язків;
- сімейні, службові та інші обставини;
- самообмова з метою приховати негідну або злочинну поведінку близької людини;
- самообмова у силу хворобливого стану психіки, через бажання потрапити в екстремальні умови життя тощо.

Сумніви в достовірності свідчень можуть виникнути у слідчого як під час, так і вже після допиту. У процесі допиту такі сумніви породжуються суперечливістю свідчень, їх зміною, відсутністю внутрішньої логіки, очевидною невідповідністю відомим обставинам справи, що є в розпорядженні слідчого.

Після допиту неправдивість отриманих свідчень може бути виявлена при їх перевірці іншими слідчими діями: шляхом перевірки та уточнення свідчень на місці, проведенням слідчого експерименту, очної ставки та ін. Підстави для визнання певних свідчень неправдивими можуть дати допити інших осіб, виявлені нові речові докази, висновки експертів.

Дача неправдивих свідчень зумовлює конфліктний характер перебігу допиту. Встановлення психологічного контакту з допитуваним під час викриття неправди важке або й неможливе. Адже допитуваний і слідчий, законно-мірно, знаходяться у стані емоційної напруженості, їх реакція загострюється,

при цьому можливі психологічні зриви з боку допитуваного та провокації слідчого.

Тактичні прийоми виявлення неправди у свідченнях допитуваного за характером і спрямованістю поділяють на три групи:

- 1) прийоми емоційного впливу;
- 2) прийоми логічного впливу;
- 3) тактичні комбінації.

Звісно, цей поділ умовний, оскільки певний прийом в одній ситуації може стати ефективним завдяки емоційному впливу на допитуваного, а інший – стати засобом логічного переконання.

Прийоми емоційного впливу. Вони спрямовані на афективну (лат. affectus – душевне хвилювання, пристрасть) сферу особистості.

При виявленні неправди у свідченнях свідка чи потерпілого використовують такі прийоми емоційного впливу:

- переконання у помилковості зайнятої допитуваним позиції, її антигромадському характері;
- роз'яснення правових наслідків дачі неправдивих свідчень;
- увиразнення негативних наслідків поведінки допитуваного для потерпілих, підозрюваних, обвинувачених, серед яких можуть бути близькі особи;
- вплив на моральну сферу особистості – апелювання до гідності, інтелігентності, ідейності та інших рис допитуваного.

Емоційний вплив на підозрюваного чи обвинуваченого аж ніяк не тотожний переліченим вище прийомам. Адже статус цих осіб у ході розслідування відмінний і зумовлює відмінні, специфічні емоційні реакції. Отож, при викритті неправди у свідченнях підозрюваного та обвинуваченого вдаються до таких прийомів емоційного впливу:

- спонукання до каяття та щирого зізнання (шляхом роз'яснення як негативних наслідків мовчання і неправди, так і позитивних у разі визнання провини та активного сприяння розслідуванню цього злочину, а також розкриттю злочинів минулих років);
- вплив на моральну сферу особистості (апелюванням до його захоплень, порядності, турботи про сім'ю та ін.);
- використання антипатії допитуваного до співучасників, його залежності від них, обтяжливої та принизливої для нього;
- використання фактору раптовості (шляхом постановки несподіваних для допитуваного питань).

Останній прийом часом називають використанням «будь-якого» питання. Його дієвість викликана тим, що слідчий ставить питання допитуваному в момент, коли він цього найменше чекає. А допитуваний, заспокоєний без-

печним ходом допиту, не може швидко зібратися з думками. Цей прийом може бути елементом тактичної комбінації.

Прийоми логічного впливу. Їх застосування пов'язане із впливом на сферу раціонального – логічного (лат. ratio – розум; гр. logos – мислення). Такий вплив заснований на послідовному, беззаперечному переконуванні допитуваного та доведення хибності його свідчень на зайнятій позиції.

До прийомів логічного впливу відносять:

- пред'явлення доказів, що суперечать свідченням допитуваного. Вибір прийому пред'явлення доказів залежить від особи допитуваного та характеру доказів. Існує два порядки пред'явлення доказів допитуваному:

а) послідовний, за висхідною доказовою силою – від менш до більш вагомим;

б) пред'явлення найбільш вагомим доказу відразу.

- пред'явлення доказів, що змушують допитуваного деталізувати свідчення, а це викликає суперечності між його свідченнями та свідченнями співучасників;

- логічний аналіз суперечностей, наявних у свідченнях допитуваного;

- логічний аналіз суперечностей, що виникли між інтересами допитуваного та співучасниками;

- доказування того, що зайнята позиція є не тільки хибною, а й безглуздою, і врешті-решт не перешкодить з'ясуванню істини.

Прийоми логічного впливу особливо ефективні при викритті неправдивої заяви підозрюваного чи обвинуваченого про алібі: буцімто він у певний момент знаходився в іншому, не пов'язаному з розслідуваною подією, місці. Крім того, ці прийоми з успіхом використовують у випадках так званої «пасивної неправди», коли допитуваний приховує правду, твердячи на питання слідчого: «не знаю», «не пам'ятаю», «не бачив» та ін.

Тактичні комбінації. Під тактичною комбінацією при допиті розуміється утворення ситуації, розрахованої на неправильну оцінку її самим допитуваним.

Зокрема, при допиті нерідко доводиться створювати ситуації, розраховані на неправильне їх сприймання допитуваним. Така навмисна омана (але не обман!) допомагають викрити неправду у свідченнях допитуваного.

Для створення подібних ситуацій використовують *тактичні комбінації* – взаємопов'язані тактичні прийоми або комплексно проведені слідчі дії, які можуть бути двояко (правильно, неправильно) розтлумачені самим допитуваним.

Тактичні комбінації проводять на основі істинних фактів, тому вони ні в якому разі не передбачають власне обман допитуваного (обман – це неправ-

диві дії, вчинки, твердження, що не відповідають істині). Отож, йдеться, по суті, про маневрування у межах права та в інтересах розслідування.

При тактичних комбінаціях застосовуються наступні прийоми:

- приховування від допитуваного поінформованості слідчого про ті чи інші обставини справи;

- метод побічного допиту: постановка питань, другорядних на думку допитуваного, а насправді маскуючих головне питання про причетність допитуваного до злочину. Наприклад, якщо на місці події виявлені сліди пальців рук обвинуваченого, то спочатку ставлять питання, відповіді на які не дозволяють йому потім стверджувати, що ці сліди залишені не в момент злочину, а раніше чи пізніше;

- створення ситуації, в якій допитуваний обмовляється. Йдеться про спонукання допитуваного до хаотичного викладу події – серед недостовірної інформації внаслідок плутанини при дачі показань з'являються правдиві відомості;

- внесення пропозицій допитуваному, який дає неправдиві свідчення і стверджує при цьому, «що він говорить правду», сказати співучаснику чи пов'язаному з ним змовою свідку, фразу приблизно такого змісту: «Я розповів всю правду, розкажи правду і ти». Допитуваний при цьому потрапляє у складну ситуацію: відмова від такої фрази буде означати визнання неправдивості свідчень, а згода призведе до викриття правдивих свідчень тієї особи, якій ця фраза адресована.

Тактичні комбінації, що здійснюються у процесі допиту, бувають трьох видів:

- 1) рефлексивні;
- 2) забезпечувальні;
- 3) контрольні.

Рефлексивні комбінації здебільшого переслідують мету отримати інформацію від допитуваного або створити такі умови, у яких допитуваний починає неправильно оцінювати міру поінформованості слідчого в обставинах розслідуваної справи. Рефлексивні комбінації проводяться при допиті недобросовісних свідків і потерпілих, а також підозрюваних і обвинувачених, які дають неправдиві свідчення. Забезпечувальні та контрольні тактичні комбінації можуть бути здійснені при допиті будь-якої особи.

Мета забезпечувальної комбінації – забезпечити збереження факту допиту в таємниці (наприклад, замаскований виклик на допит), допомогти добросовісному допитуваному пригадати суттєві для справи факти тощо.

Вдаючись до *контрольних комбінацій*, у процесі допиту отримують відомості для оцінки свідчень чи орієнтуючої інформації, що дозволяє слідчому зважити правильність власної поведінки, спрямування лінії допиту та ін.

§ 5. Особливості тактики допиту неповнолітніх

При проведенні допиту обов'язково слід враховувати вікові особливості допитуваного. Ця вимога особливо актуальна у випадку допиту неповнолітніх. *Неповнолітніми вважаються особи, що не досягли 18-річного віку.* У віковій психології виділяють шість вікових груп неповнолітніх:

Перша – це вік немовляти, тобто період від народження до одного року.

Друга – раннє дитинство, від 1 до 3 років нами не розглядається. Ми ж коротко перерахуємо та розглянемо інші 4 вікові групи:

- від 3 до 6–7 років – дошкільне дитинство;
- від 6–7 до 11–12 років – молодший шкільний вік;
- від 11–12 до 14–15 років – підлітковий вік;
- від 14–15 до 18 років – рання юність.

Дошкільне дитинство. Провідною особливістю мислення дитини у цьому віці є егоцентризм – неможливість сприймати події з чужої точки зору та розцінювання власної як єдино можливої. Це поєднується з увагою до найдрібніших деталей та здатністю зосереджуватися лише на одному параметрі об'єкта чи ситуації.

Молодший шкільний вік. Дитина ще не здатна до абстрактного мислення. У своєму мисленні вона оперує лише тими об'єктами, з якими можна здійснювати реальні фізичні дії.

Підлітковий вік. Психологічні особливості підлітка опосередковані гормональним вибухом, який відбувається у цьому віці. Дитина стає дратівливою, некерованою, виявляє негативізм до батьків, учителів та соціальних інститутів. Підвищена агресивність супроводжується негідними вчинками, низькою самооцінкою та відкритістю перед зовнішніми впливами.

Рання юність. Надзвичайно велику роль у житті особи юнацького віку відіграють компанії ровесників. Паралельно з цим у неї розвивається схильність до мрійливості та романтичних переживань. Активно відбуваються пошуки друга, подруги тощо.

Тактику допиту неповнолітнього вибудовують відповідно до описаних вище психологічних особливостей вікових груп.

Саме тому, особливості допиту неповнолітніх значною мірою зумовлені особливостями їхньої психіки, якій властиві: підвищена значимість і самозначимість, схильність до фантазування, висока емоційність, швидка втомлюваність, нестійка поведінка, незначний чи зовсім відсутній життєвий досвід, що нерідко призводить до неправильної оцінки ними розслідуваної події в цілому чи окремих його елементів та ін. Слідчий, готуючись до допиту неповнолітнього, повинен з'ясувати ступінь розвитку дитини, міру різноманітних впливів на неї дорослих, особливості її характеру. Від цього передовсім

залежить вибір місця допиту. Дітей дошкільного і молодшого віку слід допитувати у звичних для них умовах: у дитсадку, школі, навіть вдома: офіційна обстановка кабінету слідчого не повинна сковувати і лякати їх. Враховуючи швидку втомлюваність дитини, її неспроможність тривалий час зосереджуватися на певному об'єкті, слідчий не повинен затягувати допит. Якщо допит все ж таки виявився затяжним, то слід зробити перерву, під час якої дитина може відволіктися, відпочити за грою, заспокоїтися.

На підлітків і юнаків офіційна обстановка місця допиту має позитивний вплив: пройнявшись почуттям відповідальності, вони швидше дають правдиві свідчення.

Неправдиві свідчення неповнолітніх у віці до 14 років, окрім свідомого небажання говорити правду, можуть пояснюватися переконаністю у власних словах, впливом дорослих, який неповнолітні незавжди пам'ятають, фантазуванням чи немотивованим бажанням обманути. При фантазуванні та немотивованому обмані у свідченнях неповнолітнього обман перемішується з правдою, а також з нелогічними подробицями.

При виявленні неправди у свідченнях неповнолітнього найефективнішими виявляються прийоми емоційного впливу. Логічне переконання не діє через нерозуміння допитуваним самого факту викриття, а також непереборного духу протиріччя, що призводить до впертого повторювання очевидної брехні. Ефективним може стати повторний допит, але з урахуванням наступних моментів.

Якщо на повторному допиті неповнолітній слово у слово повторює раніше дані свідчення, вживаючи при цьому вирази, окремі слова, не характерні для його віку, слідчий може запідозрити, що це є результатом навіювання з боку дорослих. Суттєві відмінності в деталях між початковими та повторними свідченнями вказують на фантазію дитини: вигадані деталі заздалегідь погано утримуються у пам'яті, а відтак, замінюються новими.

Однак слідчий на допиті неповнолітнього повинен враховувати і переконливий вплив власних питань, тому надзвичайно важливо правильно формулювати свої питання і визначати їх послідовність.

При цьому слід триматися спокійно та приязно, і водночас достатньо напористо, впевнено, твердо. Така манера поведінки сприяє встановленню необхідного контакту з підлітком, викликає довіру та повагу до слідчого. Нервовість і зриви з боку слідчого швидше, ніж при допиті дорослих, призведуть до того, що допитуваний стане жорстокішим, замкнеться або від переляку та хвилювання почне плутатися, плакати, говорити неправду. Страх перед слідчим може підштовхнути допитуваного до самообмови.

Неповнолітньому допитуваному слід полегшити перехід від неправдивих до правдивих свідчень. Для цього встановлюють причини неправди,

роз'яснюють можливості й необхідність змінити свою хибну позицію як в інтересах слідства, так і для полегшення наслідків для самого допитуваного.

§6. Тактика інших видів допиту

Допит експерта. Якщо у слідчого при ознайомленні з висновком експерта виникають питання, що не вимагають додаткових досліджень, він може з'ясувати, допитавши автора цього висновку.

Отже, мета допиту експерта – пояснити або доповнити поданий ним висновок. Предметом допиту можуть бути окремі формулювання, використана експертом спеціальна термінологія; технологія проведеного дослідження його методами, обґрунтування висновків, компетентність, причини розходження з твердженнями інших експертів, якщо експертиза була комісійною або повторною та ін.

Особливістю допиту експерта є відсутність етапу вільної розповіді допитуваного – обставини, що цікавлять слідчого, з'ясовують безпосередньо шляхом постановки експерту відповідних питань. Невипадково щодо цього закон надає експерту право власноруч викласти не взагалі свідчення, а лише відповіді на конкретні питання. У результаті допиту експерта слідчий може дійти одного із висновків:

- про відсутність підстав для призначення додаткової чи повторної експертизи, якщо всі сумнівні питання були вирішені в ході допиту;
- про призначення додаткової експертизи, якщо прогалини у висновку експерта не вдалося ліквідувати шляхом допиту експерта;
- призначення повторної експертизи, якщо допит підтвердив сумнів слідчого у компетентності експерта та обґрунтованості його висновку.

При цьому слід враховувати, що відповіді експерта можуть носити вірогідний характер, як і його висновок.

Допит на очній ставці. Ця слідча дія проводиться, якщо у свідченнях раніше допитуваних осіб є суттєві суперечності.

Отже, *очна ставка* – це одночасний допит у присутності один одного двох раніше допитаних осіб, які дали суперечливі свідчення про обставини розслідуваної справи.

Порівняно зі звичайним допитом психологічна атмосфера очної ставки є дуже складною. Це обумовлено вже самим фактом участі в допиті допитуваних «опонентів». Таким чином, емоційне напруження є неминучим. Допитуваний потерпає від очікування можливого викриття його неправди, відчуває страх за свої правдиві свідчення або незручність і сором за неправду. Практично завжди очна ставка проходить у конфліктній ситуації, хоча заго-

стремість конфлікту може бути різноманітною – від одвертої ворожості до звичайної суперечки з приводу правильності того чи іншого твердження.

Очна ставка покликана ліквідувати суперечності в свідченнях допитуваних. Однак не всіляка ліквідація протиріч бажана з погляду встановлення істини по справі. Адже мета очної ставки досягнута лише в тому випадку, коли суперечності ліквідовані на підставі правдивих свідчень, що відображають істинне положення речей, наприклад, на основі свідчень того учасника очної ставки, відомості якого про подію не тільки суб'єктивно правдиві, але і об'єктивно істинні. Але цей допит може мати й негативні результати: один з учасників очної ставки, що раніше дав правдиві свідчення, змінює їх на неправдиві навмисно чи під впливом іншого допитуваного. Також можливою є зміна свідчень обома учасниками очної ставки і дача ними нових неправдивих свідчень, що не суперечать один одному.

Очна ставка може бути проведена між свідками, потерпілими, обвинуваченими, причому в будь-якому поєднанні: між свідком і потерпілим, між потерпілим і обвинуваченим. Залежно від того, який процесуальний статус має учасник очної ставки, закон визначає його права та обов'язки під час проведення цього різновиду допиту.

Так, якщо на очній ставці допитують свідка чи потерпілого, то його у звичайному порядку попереджають про кримінальну відповідальність за відмову свідчити та за дачу неправдивих свідчень.

Вирішуючи питання про проведення очної ставки, слідчий повинен враховувати суттєвість суперечностей у свідченнях допитуваних, а також можливі негативні наслідки очної ставки. Якщо ці суперечності можна ліквідувати іншими способами, з меншим тактичним ризиком, то від очної ставки бажано відмовитися.

Щоб запобігти негативним наслідкам очної ставки та провести її з найбільшими результатами, її потрібно ретельно готувати. Підготовка до проведення очної ставки передбачає:

- вибір моменту проведення очної ставки. Очну ставку краще проводити тоді, коли слідчий володіє відомостями, що дозволяють об'єктивно оцінити свідчення її учасників і визначити, які з них, власне, відповідають дійсності. Від цього залежить тактична лінія слідчої дії, послідовність постановки питань тощо. Однак затягування з проведенням очної ставки може привести до того, що вона втратить характер раптовості, який певною мірою також сприяє її успішності;
- вивчення взаємовідносин учасників майбутньої очної ставки. Це необхідно для прогнозування їх поведінки на очній ставці, взаємовпливів, можливості змін даних свідчень тощо;

- визначення предмета очної ставки, тобто кола спірних обставин, що потребують з'ясування;
- формулювання питань до допитуваних;
- продумування послідовності питань;
- підготовку доказів та інших матеріалів, що можуть стати потрібними в ході очної ставки.

Очна ставка розпочинається із з'ясування, знають чи ні її учасники один одного і в яких стосунках вони перебувають. Це необхідно, щоб оцінити можливий вплив на правдивість їх свідчень. Тому дуже важливо не обмежуватися фіксацією загальних відповідей про характер взаємин, а й визначитися, на чому заснована така характеристика, в чому конкретно виявляється, наприклад, неприязнь, ворожість, упередженість тощо.

Далі слідчий пропонує по черзі кожному з учасників дати свідчення по суті спірних обставин.

Практика показує, що доцільніше надавати слово спершу тому з допитуваних, який, на думку слідчого, говорить правду. Це ще доцільніше у тих випадках, коли немає впевненості, що особа не змінить своїх свідчень під впливом протилежних тверджень іншого учасника. Цього порядку можна не дотримуватися, якщо слідчий вважає, що правдивий учасник твердо стоятиме на своєму і вислухавши неправдиві свідчення недобросовісного учасника, зможе дати ще більш аргументовані свідчення.

Такий порядок допиту (коли першим свідчить недобросовісний учасник) виправданий також тоді, коли передбачається бурхлива реакція на обман іншого, правдивого учасника – він може при цьому повідомити додаткові відомості, викрити неправду, навіть підтвердити провину свого опонента.

З метою усунення протиріч у свідченнях на очній ставці, як і назвичайному допиті, її учасникам можна пред'являти речові докази, в тому числі можуть бути використані раніше дані свідчення. Однак закон допускає розголошення свідчень учасників очної ставки, що містяться в протоколах попередніх допитів, а також відтворення звукозапису цих свідчень лише після дачі ними свідчень на очній ставці та запису їх у протоколі.

Учасники очної ставки зі згоди слідчого можуть ставити питання один одному. Однак не слід допускати, щоб допитувані скористалися цим для суперечки, взаємних образ і докорів.

Допит за участю другого слідчого. Закон не містить положень, що перешкоджають, у разі необхідності, проводити допит не одному, а двом слідчим. Необхідність у цьому може виникнути у таких ситуаціях. По-перше, для безперервного нагляду за поведінкою та емоціями допитуваного; пришвидшення темпу допиту, внаслідок чого допитуваному важче вигадувати нові неправдиві

пояснення. По-друге, тоді, коли предмет допиту цікавить й іншого слідчого з тієї ж бригади слідчих – при розслідуванні злочину групою слідчих.

Допит, що проводиться двома слідчими, відкриває великі можливості для здійснення різноманітних психологічних комбінацій. Наприклад, один слідчий свідомо загострює обстановку допиту і тим самим викликає до себе неприязне ставлення допитуваного, а другий своїми запереченнями першому в потрібний момент розряджає обстановку і легко вступає в контакт з допитуваним, спонукаючи його дати правдиві свідчення.

§7. Фіксація ходу та результатів допиту

Основним засобом фіксації ходу та результатів допиту, в тому числі й допиту на очній ставці, є протокол. Він складається з чотирьох частин:

- 1) анкетної, в якій зазначають необхідні відомості про особу допитуваного (прізвище, ім'я, по батькові; рік і місце народження; національність; освіта та ін.);
- 2) викладення вільної розповіді допитуваного;
- 3) запису поставлених допитуваному питань і його відповідей на них;
- 4) засвідчувальної (заключної), в якій містяться відмітки про ознайомлення допитуваного із записом свідчень в протоколі та його засвідчення з особистим підписом правильності протоколу на кожній сторінці.

Закон вимагає занесення у протокол свідчень у першій особі і якомога дослівніше. Останнє особливо важливо при фіксації свідчень неповнолітніх, адже сама мова свідчень може зорієнтувати слідчого щодо їх неправдивості чи правдивості.

Допитуваний повинен підписати кожен сторінку протоколу, а особа що здійснювала допит – увесь протокол. На вимогу допитуваного, у протокол можуть бути внесені необхідні, з його погляду, поправки й доповнення. Всі доповнення і поправки в допиті повинні бути підтверджені підписами допитуваного і слідчого.

Крім викладеного, протокол допиту повинен включати:

- при допиті свідка і потерпілого – відмітку про попередження допитуваного про кримінальну відповідальність за відмову від дачі свідчень і за дачу неправдивих свідчень, що підтверджується підписом допитуваного;
- при першому допиті підозрюваного – відмітку про роз'яснення йому, в скоєні якого злочину він підозрюється;
- при першому допиті обвинуваченого – його заява, чи визнає він себе винним;

- при участі в допиті перекладача, експерта, захисника, педагога, батьків чи законних представників неповнолітнього – їх прізвища, інші необхідні дані про них, а також підписи всіх учасників допиту.

У ході допиту допитуваний може, за власним бажанням чи за пропозицією слідчого, виконати те чи інше креслення, схему, план, малюнок, що пояснюють його свідчення. Ці документи, засвідчують підписами допитуваного та слідчого, після чого їх додають до протоколу допиту.

За рішенням слідчого чи на прохання допитуваного при допиті може бути застосований звукозапис. Звукозапис не виключає протоколювання допиту, а є лише додатковим засобом фіксації свідчень.

Про здійснення звукозапису допитуваного повідомляють до початку допиту. Не дозволяється здійснювати звукозапис вибірково або частинами певних свідчень, спеціально повторених для звукозапису. Після закінчення допиту допитуваному надають можливість прослухати всю фонограму, після чого він своєю заявою засвідчує правильність. Якщо ж допитуваний не згоден з окремими фрагментами прослуханого, у фонограму вносять необхідні доповнення та поправки до свідчень.

У протоколі допиту при застосуванні звукозапису, відповідно до закону, повинні міститися:

- відмітка про застосування звукозапису та повідомлення про це допитуваного;
- відомості про технічні засоби й умови звукозапису;
- заява допитуваного (про згоду чи ні) щодо застосування звукозапису;
- відмітка про озвучення звукозапису допитуваному;
- засвідчення правильності протоколу і звукозапису допитуваним і слідчим.

Свідчення допитуваних на очній ставці заносяться у протокол у тій послідовності, в якій вони давалися. У протоколі очної ставки обов'язково роблять запис про стосунки між допитуваними.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

- Дайте визначення та поняття допиту.
- Які Ви знаєте види допиту? Охарактеризуйте кожен із них.
- Що входить до загальних положень процесуального характеру тактики допиту?
- Опишіть підготовку до проведення допиту.
- Які Ви знаєте різновиди питань, що ставлять допитуваному?
- Що Ви розумієте під тактичним забезпеченням допиту?

- Розкрийте загальні положення тактики допиту свідків і потерпілих.
- Назвіть етапи допиту свідків і потерпілих. Розкрийте значення кожного із них.
- Розкрийте загальні положення тактики допиту підозрюваних та обвинувачених. Чим відрізняється тактика цього допиту від тактики допиту свідків та потерпілих?
- Які Ви знаєте етапи допиту підозрюваних та обвинувачених? Розкрийте їх особливості.
- Які Ви знаєте мотиви дачі неправдивих свідчень свідком і потерпілим?
- Назвіть мотиви дачі неправдивих свідчень підозрюваним і обвинуваченим.
- Які бувають прийоми емоційного впливу на підозрюваного і обвинуваченого при викритті їх в неправдивих свідченнях?
- Що таке тактична комбінація? Дайте характеристику прийомам її застосування.
- Назвіть прийоми допиту при дачі свідомо неправдивих свідчень.
- У яких випадках допит проводять двоє слідчих?
- Дайте характеристику тактики допиту неповнолітніх. Розкрийте її особливості.
- У чому полягають особливості допиту експерта і неповнолітніх?
- Охарактеризуйте особливості допиту експерта.
- Що таке очна ставка? У якій послідовності свідчать на ній допитувані?
- Які Ви знаєте способи фіксації ходу і результатів допиту?

Література до теми: див. список рекомендованої літератури за п./№ (1, 2, 3, 9, 18, 24, 29, 33, 36, 37, 48, 49).